

A régi vízi világ emlékei Körösladány földrajzi neveiben

1. Több szaktudománynak, így például a történettudománynak, a földrajznak és a névtannak a kutatásai irányulhatnak azonos területekre, objektumokra. Természetesen ilyen esetben a szaktudományok együttműködése, egymás eredményeinek a felhasználása magától értetődő és szükséges. Hoffmann István (MNYj. XXVI-XXVII, 103-113.) az elpusztult határrésszé vált települések neveinek a magukba olvasztó települések névrendszerére gyakorolt hatását vizsgálja, s meggyőzően igazolja, hogy a névtan ily módon segíthet a történettudománynak az egyéb módon pontosan nem lokalizálható települések egykori helyének meghatározásában. Meglátásom szerint hasonló a helyzet a történeti földrajz és a névtan kapcsolatában is. A mikrotoponímiai névanyagból egy helység határának vízneveit választottam véleményem igazolására. A XIX. és XX. századi vízszabályozások, csatornázások, talajjegyenlítések alaposan megváltoztatták bizonyos vidékek arculatát. A folyók, patakok, tavak, mocsarak medrének kiszáradásával, azok helyének eltüntetésével együtt nevük általában nem merül feledésbe, hanem tovább él a mesterséges vizek, tavak vagy határrészek, dűlők stb. neveként. A névtan kutatója ilyen esetekben megállapítja, hogy 1-1 vízfolyás, tó kiszáradása, megszüntetése után neve milyen megváltozott jelentésben, milyen objektum megnevezéseként él az újabb időkben. De tovább lépve másrészt annak vizsgálata is sok tanulsággal szolgálhat, hogy a település határaiból eltűnő vizek nevei milyen hatással vannak a helység névrendszerére. Harmadrészt bizonyos általános rendszerbeli változástípusok felismerésével lehetővé válik az ismeretek "visszacsatolása": a névrendszerbeli változások jellege alapján a névtan eszközeivel segíthetjük például az egyéb módon pontosan nem lokalizálható folyó- és állóvizek egykori helyének meghatározását. Jelen dolgozatomban a három egymásra épülő, egymásból következő kérdéskört igyekszem vizsgálni egy alföldi nagyközség víznévi eredetű helyneveinek a segítségével.

A víznevek életét és hatását Körösladány földrajzi nevei

című egyetemi doktori értekezésem adattára és tipológiája alapján mutatom be. Az adattár összeállításához az élő névanyag összegyűjtésén kívül az összes hozzáférhető iratot, nyomtatványt, térképet stb. felhasználtam. (A forrásokat ott pontosan felsoroltam. E helyen minden név mai helyesírással szerepel.)

2. A jelzett kérdések megválaszolása előtt szólnom kell néhány mondatot az említett területről. Körösladány határa Délkelet-Magyarországon, Békés ~~megyében~~, a Sebes-Körös jobb és bal partja mellett terül el. Külterülete keleti szélén ömlik össze a Berettyó a Sebes-Körössel, nyugati szélén pedig ez az egyesült folyó a Kettős-Körössel. Földrajzilag a Körösvidékhez tartozik; jellegzetes folyóparti, alföldi település, nemcsak differenciált térszíni viszonyait tekintve, amelyet a Sebes-Körös és kisebb vízerek évezredes formáló hatása alakított ki, hanem sajátos növény- és gazdaságföldrajzi adottságai alapján is. Másrészt a határ északi fele része a Nagysárrét, a déli fele pedig a Kisárrét nevű magyar tájegységnek.

A XIX. sz. közepe előtti Körösladányt (is) ábrázoló térképek szemléletesen mutatják, milyen nagyszámú tekervényes vízfolyás létezett a település határában, mennyire szövevényes módon hálózta be a határ északi és déli felét. Sajnos, egyetlen olyan térkép sem maradt fenn ebből az időből, amely az összes folyó- és állóvíz nevét feltüntette volna. A XIX. század második felében végzett folyó- és belvízszabályozások óriási, gyökeres és gyors változásokat eredményeztek a tájban. A folyómeder átvágásai következtében a régi Sebes-Körös ladányi határba eső hosszának majdnem kétharmad része állóvízzé, Holt-Körössé vált. E hajdani kanyarulatok többsége később ki is száradt, csak a hajlatok jelzik a valamikori folyómedret. Ugyanígy tűntek el a határban tekergő erek, derekak, a tónak tűnő időszakos állóvizek a csatornázások, árkolások következtében, vagy szabályozva kanálisként léteznek tovább. A mocsarak, vízenyős helyek szintén kiszáradtak; előbb legelőnek használták őket, majd pedig szántónak. A XX. század második felében a táj képe a nagyüzemi gazdálkodással ismét jelentős mértékben átalakult: új helyen futnak a belvízlevezető csatornák, a talajjavítás miatt hatalmas gödrök ke-

letkeztek, máshol pedig a kisebb dombokat, hajlatokat tüntették el az óriási gépek.

3. A település földrajzi neveinek a tipológiáját elkészítve támaszkodtam a magyar névtani szakirodalom jelentős hagyományaira és eredményeire. Egy-egy tájegység névanyagának rendszerezését találjuk BENKŐ LORÁND A Nyárádmente földrajzi nevei (MNyTK. 74. sz.), KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-Szigetköz földrajzi nevei (MNyTK. 95. sz.), INCZEFI GÉZA Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata (Bp., 1970) című monográfiájában. Az egész magyar nyelvterületre kiterjedő névanyagot dolgozott fel JUHÁSZ DEZSŐ A magyar tájnévadás (Nytudért. 126. sz.) című munkájában. Az említett szerzők a különböző földrajzinév-típusok között a víznevekkel is foglalkoznak, illetve a víznevek megváltozott jelenségeit, a névátvitteleket is feltüntetik.

Mint az előzőekben jeleztem, témám első részének kifejtése Körösladány vízneveinek rövid rendszerezését jelenti. E csoportosításban részben KÁLNÁSI ÁRPÁD felosztását követem (MNy. XXVI-XXVII, 97-101.), de e helyen nem választom külön a természetes és a mesterséges neveket. Az elsődleges nevek tulajdonnévi alaprétégéhez sorolom azokat a vízneveket, amelyeknek a jelentését csak a nyelvtudomány eszközeivel, etimológiai kutatásokkal (vagy még úgy sem) lehet megállapítani: Báté, Büngösd, Dondorog, Gács, Kér, Korhány, Körös, Küküllő, Majta, Nádor, Pakac, Tütös.

E 12 név többségét az itt megtelepülő magyarság idegen nyelvű népektől vette át, minden kiegészítés nélkül alkalmasnak tartotta a vízfolyás megnevezésére. Később ezeket a neveket alap- és megkülönböztető elemek formájában egyaránt használta a lakosság, összetett nevek részeként. A víznevek másik, jelentős csoportja közszavakból jött létre. A köznévi eredetű egyszerű (egytagú, tehát önmagukban használatos) nevek származhatnak vízrajzi közszavakból, ezek egyben az összetett vízrajzi neveken utótagként szintén előfordulhatnak: balkány, csévás, csurgó, folyás, hullámtér, sár, tározó, víztározó. Összesen tehát 8 név.

A felsorolt, pusztán egy (alap) elemből álló vízneveken kívül a következő vízrajzi köznevek szerepelnek utótagként (is)

Körösladány vízneveiben (zárójelben az ilyen köznévvél alkotott vízrajzi tulajdonnevek száma): ág (1), árok (5), csatorna (27), derék (11), ér (45), fertő (1), fok (11), főcsatorna (7), fürdő (1), gémeskút (1), határcsatorna (1), holtág (1), hullámtér (1), játszó (1), jó (1), kanális (4), közkút (2), kút (27), meder (2), mellékcsatorna (13), oldalág (12), örvény (3), összekötő-csatorna (2), patak (1), róna (1), semlyék (7), szívóág (4), tó (8), torok (2), tő (2), víztározó (1). Így összesen 37 vízrajzi köznév fordul elő víznevek alapelemeként 214 víznévben. Látható, hogy a természetes nevek közül az árok, a derék, az ér, a fok, a kút, a semlyék és a tó volt a leggyakoribb. A vízrajzi köznevekkel alkotott vízneveknek majdnem a negyedében az ér szerepel alaptagként, ebből is látszik, hogy a legelterjedtebb, legáltalánosabban használt szó (volt) Körösladányban vízfolyás megnevezésére. A felsorolt vízrajzi közneveken kívül az egytagú alapelemmel való elnevezés másféle motívumon is alapulhatott: mégpedig jellegzetes térszinformán (vermes), növényvilágon (guzsalyos, sulyos), állatvilágon (harcsás, süvöltő, tíkos, túzok), gazdálkodás eszközén, eseményén (billentő, bogárzó), alaki hasonlóságon képzettársítással (kengyel), a víz egyéb tulajdonságában (enyves, kékes, tekerő).

Osztályozásomban külön csoportba soroltam az olyan neveket, amelyek azt mutatják, hogy a hajdani névadás egy már létező földrajzi névből indult ki, ezt tette meg alaptagnak. Az utóbbiakat másodlagos, földrajzi tulajdonnévi eredetű alapelemeknek nevezem. A névadás motívuma tehát ilyenkor egy régebben letekezett földrajzi név. Leginkább a névdifferenciálódással létrejött nevek bizonyos csoportjai tartoznak ide (INCZEFI GÉZA i.m. 67-71., JUHÁSZ DEZSŐ i.m. 28-29.). Víznévi alaptagból újabb víznevet Körösladány lakói is alkottak: 9 efféle névvel összesen 14 újabbat (Kis-Kengyel, Kis-Körös, Kis-Tüdős, Nagy-Folyás-ér stb.).

A többtagú vízneveket osztályoztam a szakirodalomban szokásos módon a megkülönböztető elemek névadó motívumai szerint is. Erre a vizek legkülönbözőbb jellegzetességei szolgáltak (zárójelben a teljes felsorolás elmaradása esetén az összes számukat

közlöm): helyzetük (Kereszt-ér, Nagy-semlyéken nyugatra, Vág-ér), nagyságuk (Nagy-Fertő, Nagy-Folyás-ér, Kis Kengyel stb., 13), alakjuk (Görbe-tó, Kerek-tó, Széles-ér, Tekerő-ér stb., 8), koruk (Új-Körös-csatorna), a víz minősége, színe, (Fehér-ér, Kékes-ér; Artézi-kút), a víz bősége, sebessége, állapota (Sebes-ér, Sebes-körös, Sáros-ér, Lápos-örvény, Holt-Körös stb., 8), állatvilága (Halastó, Harcás-torok, Süvöltő-derék, Tikos-ér stb., 9), növényvilága (Dió-ér, Fás-ér, Fás-derék, Guzsaly-ér, Vesszős-ér stb., 12), (általában) a tulajdonos ember személyneve (Györk-ér, Iván-ér, Zovány foka, Lőrinc kútja stb., 14), alakai hasonlóságon, érintkezésen stb. alapuló képzettársítás következtében bizonyos tárgyak, dolgok (Bakancs-ér, Bocskor-ér, Derék-ér, Patkó-ér stb., 10). Igen megszorodtak és uralkodóvá váltak (különösen a mesterséges) víznevek között az utóbbi századokban a másodlagos megkülönböztető elemekkel alkotott nevek, vagyis az olyanok, amelyekben az előtag már korábban önállóan is földrajzi név volt. Így Körösladányban vízrajzi objektumok nevet kaphattak: településről (Csót-érok, Csóti-fok, Okányi-csatorna, Ujladányi-csatorna stb., 13), a közelében lévő létesítményekről (Bikaakoli-kút, Egészségházi-kút stb., 4), háttárrészről (Csécseri-derék, Kisréti-kút, Méhesi-csatorna, Mérgezi-víztározó stb., 49), kertről (Bánom-kerti-oldalág stb., 2), több külső objektumról együttesen (Györker-Folyás-éri-mellékcatorna, Gyoma-Körösladány-Sebeséri-mellékcatorna stb., 17), azonos vagy más (érintkező) vizek nevével (Berettyó-ér, Holt-Körös foka, Körös-játszó, Kengyel-torok, Folyás-tó, Folyás-ér stb., 54) stb. A vízlatosan ismertetett rendszerezésből is kiderült, hogy víznevek (az utolsó adat szerint) szerepelnek leggyakrabban a többtagú víznevekben megkülönböztető elemként, így az efféle nevek keletkezésében alapvető fontosságúak.

4. A víznevek típusainak a számbavétele után szóljunk néhány szót változásaikról és a település névrendszerére, e névrendszer változásaira gyakorolt hatásokról! A nevek keletkezéséhez hasonlóan minden időben zajlik az ellentétes folyamat, a nevek elmúlása, kihalása is. Így Körösladányban a XX. század elejére a vízrajzi köznevekkel (mint alapelemekkel) alkotott víznevek közül (a 214-ből) eltűnt 89 név (41,5 %). Teljesen kive-

szett a község névanyagából a balkány, csávás, fertő, fok, kanális, meder, róna, sár, sömlék, tő, a neveknek több mint a feléből az árok, derék, tó, torok. Szám szerint különösen az ér visszaszorulása jelentős, 45-ből 23 kihalt. A másodlagos, földrajzi tulajdonnévi eredetű alaptaggal alkotott nevek egytől egyig kiestek a település névrendszeréből, kivéve a Körös utatagot. Az önállóan vízfolyás megnevezésére használt tulajdonnévi alapréteghez sorolt 12 elsődleges név közül eredeti funkcióját mind-egyik elvesztette, teljesen kihullt a névanyagból a Gács, Kér, Küküllő, Tütös (33 %). Az egyéb motívumon alapuló egytagú vízrajzi nevek minden tagjának megszűnt az eredeti jelölő funkciója, a 13-ból 6 teljesen elveszett a névanyagból (Sulymos, Túzok, Billentő, Bogárczó, Enyves, Kékes).

A víznevek kihalása mellett másik fontos jelenség a nevek életében a funkcióváltozás. Alaptagként csekély mértékben, megkülönböztető elemként annál gyakrabban váltak újabb földrajzi nevek alkotórészeivé, eredetileg a vízhez való viszonyításra utalva, a jelenben pedig csak a lokalizálást, egyeditést biztosítva. Gyűjteményemben 128 közvetlenül víznévből származó megkülönböztető elemű földrajzi név található; ebből is jelentős a veszteség, 77 halt ki. Csak egyetlen példa az illusztrálásra. A tulajdonnévi alapréteghez tartozó Büngösd közvetlenül 7 név előtagjává vált: Büngösd-ér, Büngösd-hát, Büngösd-híd, Büngösd-csatorna, Büngösd-főcsatorna, Büngösd melléke, Büngösd-part. Körösladányban különösen jellemző a víznevek jelölésváltozása, névátvittele. Bizonyos jelentősebb vizek nevei az idők során jelölhették a szomszédos területeket, majd a vizek eltűnésével önmagukban általánosan használt és ismert határrészek nevévé váltak. Feldolgozásomban ezeket másodlagos neveknek nevezem. Ilyen szerepet a településen 27 víznév kapott: Bikeri, Billentő, Büngösd, Csécseri, Csurgó, Dondorog, Guzsaly, Györkeri, Gyulai, Kengyel, Kerektő, Korhány, Majta, Nádor, Nádorér, Pakac, Pattova, Sáros, Sárosér, Sebesér, Süvöltő, Tekerő, Tenkér, Tíkos, Tüdős, Vermes, Vesszősér.

A felsorolásból látható, hogy határrésznevévé az egyeleműként használt legősibb elsődleges tulajdonnévi alaprétegből és

a földrajzi köznevekből állók, valamint az ér, tó utótagokkal létrejött (szintén igen régi) nevek, így alakilag is igen rövid formák válhattak.

Jelentőségüket jelzi, hogy kettő kivételével mind élő nevek. Az idők során belőlük soktagú névcsaládok keletkeztek, mégpedig másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemként. Ismét a Büngösd nevet választva példaként; kialakult a határrész-jelölő szerepe, majd a következő összetett nevek forrása lett: Büngösd-birkamajor, Büngösd csárda, Büngösd-hereföld, Büngösd-pusztá, Büngösd kocsmá, Büngösd-oldal. Csak a felsorolt víznévi eredetű határrésznevekből 167 másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemű újabb földrajzi név jött létre. Igaz ebből már ki is halt 85, vagyis több mint a fele.

A víznevek egy része persze megmaradhatott továbbra is víz-jelölő funkcióban, de még így is bekövetkezett jelentésváltozás, hiszen az objektum (a folyó, ér stb.) átformálása következtében szabályozott vízfolyást, csatornát, vagyis módosított medrűt nevez meg. Ilyenek a körösladányi névanyagban az élő nevek között a (Sebes-)Körös, Büngösd, Pakac-ér, Tekerő-ér, Folyás stb.

5. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy Körösladány hajdani vízi világának nevei nem tűntek el nyomtalanul. Egyrészt megőrződtek mesterséges vízfolyások, másrészt határrészek neveiben, harmadrészt eredeti vagy módosult jelentéseikből névdifferenciálódással újabb objektumok neveinek részeként. Igaz, hogy az utóbbi két században rengeteg víznév vagy víznevet is hordozó földrajzi név kipusztult a körösladányi névanyagból, de a folytonos szaporodás is megfigyelhető. A víznevek és a víznévi elemet is tartalmazó nevek változása maga után vonta a település földrajzinév-rendszerének átrendeződését. Ennek lényeges jegye a víznévi eredetű másodlagos, harmadlagos megkülönböztető elemű, összetett földrajzi nevekké való gyarapodása, másrészt a községi elemekből alakult nevek visszaszorulása.

6. Utolsó megjegyzésként DÉNES GYÖRGY véleményéhez (Névt. Ért. 13. sz. 58-60.) csatlakozom. A névtanósok számba vehetik - a történészek kutatásainak eredményeit felhasználva - egy település megközelítően teljes történeti és élő helynévanya-

gát, elemezhetik, rendszerezhetik azt, megállapíthatják a nevek és a névrendszer változását, de eredményesebb a munkájuk, ha a földrajz kutatói is elvégzik sajátos módszereikkel a szükséges földtani, földrajzi vizsgálódásaikat. Körösladányban például a földrajzi nevek adattára és annak névtani elemzése nyomán sikeresen lokalizálhatnak bizonyos hajdani vízfolyásokat, olyanokat, amelyeknek a nevei sem térképeken, sem helyhez kötött történeti leírásokban nem szerepelnek, csak a földrajzi nevek őrizték meg határrészek neveként és ebből alakult névcsaládokban, így a Dikeri, Csécseri, Györkeri, Vesszőér stb. típus eredeti névviseelőinek, a vízfolyásoknak a helye bizonyossá válhat. Ilyen módon is azonos célt szolgálhatnak több szakterület képviselői.

Bíró Ferenc

A Pápai járás című kötet
felhasználhatósága az oktatásban

A névtudomány művelői között közismert, hogy Veszprém megye földrajzi neveit járásonként adják ki. A közzététel a Tapolcai járás járás-névkincsének kiadásával kezdődött. (MNYTK 156. sz. Bp., 1982). A sorozat másodikként a Pápai járással folytatódott. (MNYTK 171. sz. Bp. 1987.) A harmadik kötet, az Ajkai járás ebben az évben jelent meg (MNYTK. 186. sz. Bp. 1991.), a negyedik, a Veszprémi járás adattára a szerkesztés stádiumában van.

A pápai járás 61 településének 9833 névcikket tartalmazó anyaga - a kiadvány ismertetése szerint - "igen jelentős tudományos érték a nyelvészeti stúdiók (pl. a névtan, a nyelvtörténet, a nyelvjáráskutatás stb.) számára, ezenkívül azonban jó kiindulási alapul szolgálhat más tudománysszakok (első-sorban a néprajz és a helytörténeti kutatások) művelőinek is." (Nyr. 1988. 3. sz. 374-76.)

Dolgozatomban - a címben foglaltaknak megfelelően - azt vizsgálom, hogy hogyan használhatja a kötetet az általános iskolai tanuló, a középfiskolás diák, a főiskolai és egyetemi hall-